

захворюваннями та поліпшення санітарного стану міст губернії, а також проти поширення венеричних захворювань. Варто відзначити сам факт того, що і влада, і інтелігенція намагалися всіляко сприяти медичній освіченості широких мас населення, хоча питання про ефективність цих заходів залишається відкритим.

Бібліографічні посилання

1. *Анфимов А.* Россия 1913 год. Статистико-документальный справочник [Електронний ресурс] / А. Анфимов, А. Корелин // URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Stat/index.php. Дата звернення: 24.11.2009.
2. Історія міста Дніпропетровська / під ред. А. Г. Болебруха. – Д., 2006.
3. Вестник Екатеринославской железной дороги. – 1913. – № 306/18, № 310/22.
4. Державний архів Дніпропетровської області – Ф. 11, оп. 1, спр. 984а, арк. 126–133. – Далі : ДАДО.
5. ДАДО. – Ф. 11, оп. 1, спр. 986, арк. 126–132, 201–213.
6. ДАДО. – Ф. 11, оп. 1, спр. 1070, арк. 1–275.
7. ДАДО. – Ф. 11, оп. 1, спр. 1181, арк. 1–374.
8. ДАДО. – Ф. 11, оп. 1, спр. 1238, арк. 491–509.
9. Екатеринославские губернские ведомости. – 1892. – 2 черв.
10. Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1891. – № 11.
11. Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1894. – № 3, 5, 6, 17, 20.
12. Столиця Придніпров'я (1881–1916 рр.) [Електронний ресурс] // URL: <http://dniprorada.gov.ua/ru/pro-misto/85.html>. – Дата звернення: 24.11.2009.

Надійшла до редколегії 2.12.09

УДК 94 (477) «1917/1918»

Ю. Г. Пахоменков

Дніпропетровський аграрний університет

ДІЯЛЬНІСТЬ КОМІСАРА УКРАЇНСЬКИХ УРЯДІВ З ОСВІТИ НА КАТЕРИНОСЛАВЩИНІ (1917–1918 рр.).

На основі архівних фондів ЦДАВОУ проаналізовано діяльність комісара з освіти на Катеринославщині І. М. Труби, а також дана оцінка інституту комісарів українських урядів 1917–1918 рр. з освіти.

Ключові слова: комісар з освіти, інститут комісарів, система освітніх закладів, національна освіта.

На основе архивных фондов ЦГАВОУ проанализирована деятельность комиссара по образованию на Екатеринославщине И. М. Трубы, а также дана оценка института комиссаров украинских правительств 1917–1918 гг. по образованию.

Ключевые слова: комиссар по образованию, институт комиссаров, система образовательных учреждений, национальное образование.

The article has analyzed the activity of the educational commissar in Katerynoslav region I. Truba on the basis of the materials of the Central State Archives of the Higher Authority of Ukraine. It has also estimated the institute of commissars of education in Ukraine in 1917–1918.

Key words: commissar of education, institute of commissars, the system of educational institutions, national education.

На етапі революційного піднесення національного відродження система освіти набувала нового значення. Освіта розглядалась не тільки як засіб підвищення особистого статусу, а як шлях самоідентифікації, готовності до самопожертви. Національна освіта мала стати тим процесом, в якому соціальні, політичні, економічні розбіжності мали бути подоланими заради спільної мети. На заваді розвитку процесу стояли брак досвідчених і авторитетних діячів, настороженість до заявлених завдань з боку громади, ворожість російської спільноти, особливо сильної на середньому рівні адміністративного апарату. Подолати негативні явища українські уряди 1917–1918 рр. намагалися через об'єднання двох процесів: формуванням адміністративної системи міністерського типу і залученням місцевих громад через «Просвіти» і українські вчительські спілки. Координувати ці зусилля мав інститут місцевих комісарів з освіти – революційна форма адміністративного апарату з нечіткими повноваженнями і представницьким статусом. Інститут комісарів – представників центрального уряду – запровадив у Росії Тимчасовий уряд після Лютневої революції. Показовим, однак, є те, що в системі українського державного апарату лише при секретараті народної освіти було передбачено призначення спеціальних комісарів для «постійного зв'язку з місцями» [7, с. 159]. У сучасній українській історіографії освітні процеси на початку ХХ ст. посідають чільне місце [1; 3; 11]. Але діяльність інституту комісарів з освіти не розглядається як складова державної політики в регіонах, а оцінюється з позицій центральної адміністративної практики і персонального місця осіб у процесі державотворення.

У діяльності комісарів українських урядів з освіти можна виділити два етапи:

1. Серпень 1917 р. – лютий 1918 р. – громадський статус визнаного центром лідера національних процесів. Комісар з освіти не мав чітко визначених повноважень, його роль не обмежується регламентами і інструкціями, а залежить виключно від особливостей характеру і місця в суспільстві. Спроба Генерального секретаріату розробити інструкцію для комісарів залишається невиконаною.

2. З весни по липень 1918 р. – спроба перетворити комісара з освіти на чиновника з особливих питань при міністерстві освіти української держави водночас із затухаючою цікавістю до цієї діяльності, породженої надзвичайними умовами революції, що завершується ліквідацією самої посади комісара з освіти як закономірний наслідок наростання антагонізму в суспільстві літа 1918 р.

Розуміння необхідності координації дій у галузі освіти в українських губерніях з Центральною Радою з'являється на початку літа 1917 р. Однією з причин певної радикалізації вчительських настроїв стало наростання конфлікту між російською і українською громадськістю. Сама ідея існування української школи, самозрозуміла вчителям-українцям, видавалася російській частині суспільства неприпустимою [4; с. 274–276]. Делегат від Катеринославщини, П. Тушкан відзначив на засіданні Центральної Ради: «На Катеринославщині завжди проводилась спеціальна русифікація... до руху кадетсько-чорносотенного прилучилися і російські соціалістичні організації, коли треба виступати проти українців... В основі успіху української ідеї лежить не теперішня робота, а історичні та етнографічні традиції» [7; с. 129]. Немаючи адміністративної сили, генеральний секретар освіти І. М. Стешенко фактично передав повноваження державного характеру громадам. Вже 27 червня 1917 р. в Декларації Генерального Секретаріату була сформульована ідея місцевих комісарів з освіти [7, с. 157], але оформлення її затягнулося до серпня.

Не в останню чергу це зволікання було викликане необхідністю мобілізації вчительського колектива і з'ясування позицій громад з цього питання На Катеринославщині за цю справу взявся голова відділу освіти губерньського земства І. М. Труба. У липні

1917 р. за його ініціативою було проведено опитування вчителів щодо українізації навчальних закладів. Підсумовуючи отримані відповіді, І. М. Труба із сумом і занепокоєнням відмітив «великий абсентизм вчителів» – з розданих 4000 анкет, за два місяці повернулися тільки 1400. Катеринослав, наприклад, не дав жодної відповіді. Якщо врахувати, що в цей час початкових і середніх шкіл на Катеринославщині було 2345, то можна побачити фактичне ігнорування цих заходів [8, арк. 12]. Сам факт, як зазначив І. М. Труба, «стоїть поруч з другими сумними фактами – нечисельними кадрами слухачів учительських курсів – і політичних і по українознавству – однаково; малою спайкою вчительства у своїх культурно-просвітницьких і професійних спілках і організаціях». З оброблених 1100 анкет (порівну для кожного з 8 повітів Катеринославщини) виявилася така картина: розуміють українську 1000, читають нею 909, розмовляють 818, пишуть 451, знають українську літературу 612 осіб, уповні підготовлені до проведення українізації 450, повністю відкидали необхідність такої акції 52. Уже восени 1917 р. намітилось тривожне явище, яке в подальшому стало визначальним: східна і південна частина Катеринославщини (Донбас і Приазов'є), включно з містами, проігнорували українізацію взагалі. Позитивну реакцію надали п'ять повітів Придніпров'я (Олександрівський, Павлоградський, Новомосковський, Катеринославський і Верхньодніпровський) [5, № 168, 170]. Фактично Слав'яносербський, Бахмутський і Маріупольський повіти випадають у цей час зі сфери діяльності українських організацій.

II губернський з'їзд земських вчителів (3–5 серпня 1917 р.) за пропозицією Ради «Просвіти», звернувся з проханням до Генерального секретаріату з освіти з проханням – призначити губернського комісара з позашкільної освіти. Учителі визначили, що ним має бути «людина з вищою освітою і з відомими громадськими та літературними заслугами» [9; спр. 158, арк. 106.]. 9 серпня 1917 р. у місцевій пресі з'явилося повідомлення про призначення комісаром народної освіти по Катеринославській губернії І. М. Труби [5, № 123]. Навіть отримавши призначення заступника міністра торгу і промисловості УНР в квітні 1918 р., І. М. Труба відмовився від цієї посади на користь продовження діяльності комісара з освіти [6; № 6433]. Після гетьманського перевороту

Шкільна Рада Міністерства Народної освіти 20 травня 1918 р. перезатвердила комісара І. М. Трубу «на нових засадах» [8; арк. 39]. Відомий діяч українського руху на Катеринославщині, енергійний і водночас талановитий організатор, І. М. Труба став серцем національних процесів регіону в часи піднесення революції. У надзвичайно складних умовах він наполегливо йшов до своєї мети – відродження України. На посаді комісара українських урядів з освіти І. М. Трубі довелося долати численні перешкоди і вирішувати основні завдання українського руху Катеринославщини. Як єдиний визнаний представник українського уряду в 1917 р. на Катеринославщині І. М. Труба стояв у центрі політичних процесів Придніпров'я.

Перед комісаром з освіти стояв ряд завдань:

1. Формування системи повітових комісарів з освіти і координація їх діяльності, а також встановлення робочих контактів з усіма представниками національного руху на Катеринославщині.
2. Підготовка і проведення українізації в губернії, створення національної системи навчальних закладів.
3. Подолання антиукраїнських настроїв у русифікованому середовищі.

Уже перша проблема була складною через, принаймні, два аспекти: обмеженість кадрового потенціалу і питання фінансування. У 1917 р. І. М. Труба як гласний губернського земства зумів отримати значний кредит для роботи комісара, але обіцяне фінансування з державної скарбниці так і ненадійшло. У травні 1918 р. міністерство освіти запропонувало забрати кредит дирекції народних шкіл, яка підлягала ліквідації [8, арк. 38]. До того ж, позиція гетьманського міністра освіти Н. П. Василенка в цьому питанні була приховано-ворожою. У липні 1918 р. В. І. Вернадський записував у щоденнику слова міністра про те, що комісари з освіти – «сеть украинских шпионов» [2, с. 117].

Улітку 1918 р. І. М. Труба повідомляв до Києва про умови роботи губернського комісара: «Я трохи не розбив глечика зо всіма земськими служачими. Мусів полатися з стародавніми приятелями і співробітниками, а діло так сунулося вперед, що іноді кортіло пошматувати усі повістки, бо вони йшли буквально у свинячий голос. А ще була перешкода: за які гроші куплять марки, конверти і інше... А як куди поїхати... тут була зовсім марна справа».

Щоденно доводилося приймати до тридцяти відвідувачів, вести кореспонденцію тощо. Прокинулася бюрократична машина: тільки в травні 1918 р. до комісара прийшло 980 документів: «Це була і є одна з самих сумних форм втрати енергії на чорт-батька-знащо», – підсумовув І. М. Труба [8, арк. 97–97 зв.].

Відсутність фінансів заважала, а відсутність кадрів руйнувала те, що можна було зробити. Затверджені до грудня 1917 р. повітові комісари мали малий досвід роботи. Призначення нових комісарів тривало впродовж травня-червня 1918 р. з великими ускладненнями через відсутність необхідних правових підстав і коштів для роботи. Обмежувала можливості вибору і вимога авторитетності і популярності кандидата. Разом з тим, на посадах повітових комісарів у різний час були відомі організатори і просвітницькі діячі Катеринославщини, такі як художник Ю. О. Магалевський (Олександрівський повіт), педагог І. С. Степанов (Катеринославський повіт), В. Ю. Петрушівський (Маріупольський повіт), С. В. Бачинський (Павлоградський повіт). Більшість комісарів, як і сам І. М. Труба, були активними діячами «Просвіт» Катеринославщини, знаними діячами культури та політично активними [11]. Зрештою, телеграмою від 17 серпня 1918 р. до міністра освіти І. М. Труба повідомляв: «Всі повітові комісари Катеринославщини не затверджені, не оплачені, всі вони мовчки робили діло покладаючись на слово п. Міністра дати права й оплати комісарам через два тижні по з'їзду (мова йде про Всеукраїнський з'їзд губернських та повітових комісарів по освітнім справам 13 липня 1918 р. в Києві – Ю. П.) Минуло чотири тижні. Люди втратили літо. Відпочинок занедбано. Не можучі брати на себе моральної відповіді перед ними держанням на безплатних посадах доводжу до відома всіх повітових комісарів звертаються своєї звичної педогогічної праці. Окрім мене нікого в комісаріаті не зостається...» [5, арк 121].

Створення системи освітніх закладів на Катеринославщині було принциповою справою комісара з освіти. І. М. Труба був одним із організаторів учительського товариства, в якому разом з Є. Вировим і В. Бідновим підготував програму переходу до українізації. Уже 24 березня 1917 р. перший на Придніпров'ї з'їзд вчителів Верхнедніпровського повіту прийняв резолюцію, в якій рідна мова ставилася на перше місце. На I губернському з'їзді вчите-

лів Катеринославщини (28–29 березня 1917 р.) ця програма була підтримана більшістю вчителів. Звичайно українізація школи не була легкою проблемою. Важко приймалася ідея середньої освіти українською мовою, і не тільки через брак підручників і вчителів. Проблема відкриття Томаківської гімназії (літо 1917 р.) висвітлює суперечливі питання. За ініціативою Катеринославської повітової ради було проведено опитування сільських громад про мову викладання у Томаківській гімназії. З 60 волосних сходів 23 висловились за російську мову [6, № 6295]. Нечисельні і короткочасні українознавчі курси, які впродовж літа–осені 1917 р. відбувалися по всій території Катеринославщини очікуваного результату не дали. Міські громади це питання відверто ігнорували. У грудні 1917 р. виявляються такі фактичні дані: у м. Новомосковську з 8 початкових шкіл жодної не українізовано; у м. Катеринославі з 29 початкових і 4 середніх шкіл у жодній українського навчання не ведеться через відсутність бажаючих; у м. Павлограді з 12 початкових шкіл тільки в українській школі ім. Т. Г. Шевченка навчання ведеться українською [9, спр. 53, арк. 64, 68, 125].

В умовах руйнації держави і соціокультурної кризи сільські сходи діяли за правилом убезпечення, приймаючи такі рішення, які від них вимагало «начальство». У 1917 р. фіксуються неодноразові випадки прийняття взаємовиключних резолюцій одними й тими громадами за короткий час під впливом різних організаторів. Павлоградський педагог і громадський діяч В. М. Самійленко відмічав, що: «Іноді навчання українською мовою зустрічає перешкоди, причиною яких являється агітація чорносотенного й т. зв. «большевістського» елементу, як з гурту меншої частини несвідомого вчительства, так і з боку такого ж селянства... Траплялось, що навчання всіх предметів українською мовою через таку агітацію припинялось, але ж потім – там же заводилося... в чотирьох таких випадках... по потребі самих дітей. В семи селах складалися було приговори проти Української школи, з них вже згодом, два села склали приговор ЗА, а інші все ж таки прийняли українізацію школи» [9; арк. 120–120 зв.]. Селянство діяло заради збереження своєї ідентичності шляхом відсікання «зайвих» елементів. У сільській свідомості вчителі, як і священники були елементами держави. Крах імперської свідомості підірвав довіру до церкви так само, як саморуйнація української державності підірвала до-

віру до вчителів. Літом 1917 р. фіксується відтік священників з сіл до міських метрополій, а навесні 1918 р., під тиском своїх громад, виїджають до міст вчителі-українці. 28 червня 1918 р. І. М. Труба звертається до міської думи із застереженням: «Від часу до часу до мене звертаються вчителі-українці, добре підготовлені до навчання в вищій початковій школі українською мовою, причому більшість серед них хоче осісти у самому місті» [8, арк. 91]. Важливою справою І. М. Труба вважав українізацію середньої і вищої школи. У офіційному зверненні до громадян Катеринославщини губернський комісар з освіти повідомляв, що з осені 1918 р. українізація становитиме не менше 70 %, оскільки школи в Україні оплачуються українським демосом [8, арк. 9]. На початку червня 1918 р., незважаючи на запеклі суперечки, було затверджено програму українізації Катеринославського міського технікуму [5, № 53]. Невдачею завершилася боротьба українських організацій Катеринослава і особисто комісара з освіти за відкриття українського університету [8, арк. 40–41; 2, с. 115].

За будь-яких умов І. М. Труба вмів досягати згоди в таборі української демократії Катеринославщини. У 1917 р. йому вдалося налагодити співпрацю з усіма осередками українських партій, ставши представником катеринославських українців у земстві і міській думі. Як найавторитетніший з українських діячів саме І. М. Труба у вересні 1918 р. очолив місцеве відділення Національного союзу і як його голова брав участь у роззброєнні 8-го корпусу, який заявив, що підтримує курс на єдину Росію.

У процесі діяльності комісару з освітніх справ доводилося долати опір антиукраїнських груп і партій. У 1917 р. цей опір мав скоріше інтуїтивний характер. У 1918 р. він набув організованих масштабів. Уже перші кроки українізації викликали незадоволення як справа, так і зліва політичного спектра. Очікування катеринославського міщанства погрому з боку українців після проголошення III Універсалу Центральної Ради було показовим фактом. Весною 1918 р. довелося знову налагоджувати контакти з міськими думами, які починають втручатися в освітні процеси, підмінюючи спеціальні органи. У повідомленні до Міністерства народної освіти І. М. Труба вказував, що катеринославська міська дума «після доби більшовизму засвоїла цілком більшовитсько-російську тактику присвоювання собі державних справ...» [6, арк. 3]. На почат-

ку травня 1918 р. І. М. Труба повідомляв, що українізація в губернії проводиться на західній половині, в той час як східні повіти ігнорують вимоги влади. Земства байдужі, або взагалі ворожі [8, арк. 121]. Погром сільських «Просвіт» на початку 1918 р. теж не сприяв поглибленню національних процесів. Початок з весни 1918 р. селянського повстанського руху просто «вимивало» активістів-українців. Як результат, наприкінці 1918 р. в Катеринославському повіті з 24 зареєстрованих «Просвіт» діяли тільки сім [10, арк. 59–60]. Арешти сільських вчителів, які стали звичайною справою з літа 1918 р., змусили комісара з освіти звернутися безпосередньо до гетьмана П. Скоропадського. Арешти і наруга над особою здійснювалися як представниками місцевої влади, каральними загонами, так і австро-угорським командуванням. Усі дії пояснювалися агітацією заарештованих за більшовиків або «вільне козацтво». Причому під підозру потрапляють навіть аполітично налаштовані вчителі [8, арк. 117–120]. У деяких випадках особисте втручання центральної влади забезпечувало українських активістів від переслідування. Жорстка позиція І. М. Труби в питаннях, пов'язаних з освітою, призводила до численних конфліктів. У грудні 1918 р. І. М. Труба заявив, що гімназії, українізовані в 1918 р., насправді є антиукраїнськими і ігнорують українську справу. Це призвело до конфлікту з проросійськи налаштованими вчителями [6, № 6615]. Розв'язати цей конфлікт вже не було можливості, оскільки на початку 1919 р. І. М. Труба полишив Катеринослав, як вважалось – тимчасово, як виявилось – назавжди [11, с. 450].

Надзвичайні події призводять до надзвичайних рішень. Надзвичайні рішення вимагають надзвичайних діячів. Для Катеринославщини доби української революції такою особою був І. М. Труба.

Бібліографічні посилання

1. Агафонова Н. В. Становлення національної системи освіти в Україні 1917–1920 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01. / Н. В. Агафонова. – Одеса, 1998.; *Богуславська В. Г.* Народна освіта в добу національно-демократичної революції 1917–1920 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01. / В. Г. Богуславська – Донецьк, 2001.; *Зелений В. М.* Становлення та діяльність тов. «Просвіта» Катеринославської губернії у 1905–1922 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01. / В. М. Зелений – Харків, 2005.

2. *Вернадский В. И.* Дневники 1917–1921. Октябрь 1917 – январь 1920 / В. И. Вернадский. – К., 1994.
3. *Гриценко А. П.* Документи фонду Генерального Секретаріата народої освіти як джерело з історії українського національно-культурного відродження (1917 р.) / А. П. Гриценко // Укр. іст. журн. – 1997. – № 3. – С. 65–78.
4. *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 р. Т. I «Доба Центральної Ради» / Д. Дорошенко – К., 2002.
5. Катеринославская земская газета. – Орган Катеринославського губерньського земства, з літа 1917 «Народная жизнь». – Катеринослав, 1917.
6. Приднепровский край. – Катеринослав. – 1917.
7. Українська Центральна Рада: Докум. і матер. у 2 т. – Т. 1. – К., 1996.
8. Центральний державний архів вищих органів влади і управління в Україні – Ф. 2201, оп. 1, спр. 24. – Далі : ЦДАВОУ.
9. ЦДАВОУ. – Ф. 2581, оп. 1, спр. 53.
10. ЦДАВОУ. – Ф. 2201, оп. 2, спр. 506.
11. *Чабан М. П.* Діячі січеської «Просвіти» (1905–1921). Бібліографічний словник / М. П. Чабан. – Д., 2002.

Надійшла до редколегії 1.12.09

УДК:94:396.6(477.63) «1930/1950»

Н. О. Соляник

Запорізький національний університет

**ПОВСЯКДЕННЯ СІЛЬСЬКОЇ ЖІНКИ 1930–1950 рр.
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ УСНОЇ ІСТОРІЇ НА ПРИКЛАДІ СЕЛА
СУРСЬКО-МИХАЙЛІВКА СОЛОНЯНСЬКОГО РАЙОНУ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКОЇ ОБЛАСТІ)**

Розглянуто побут сільських жінок у 1930–1950-х роках на прикладі с. Сурсько-Михайлівка Солонянського району Дніпропетровської обл. Висвітлено трансформацію ролі жінки у родині та у суспільстві, зміну правового та її майнового становища у цей період. Виділено нові риси у веденні господарства та ролі жінки у суспільстві у зв'язку з колективізацією, голодомором та Другою світовою війною. Зроблено попередні висновки щодо місця жінки на селі та у тогочасному суспільстві загалом.

Ключові слова: село, побут, колективізація, суспільство, усна історія.

Рассматривается быт сельских женщин в 1930–1950-х годах на примере с. Сурско-Михайловка Солонянского района Днепропетровской обл.

¹© Соляник Н. О., 2009